

ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՅՍ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ Ս. ԵԿԵՂԵՅԻՌՈՅ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ.

(Շ-բ-ն-ի. Ար-բ-դ. 1886 թ. Ա.)

ԳԼ. Գ.

Սահակ Գ. վահրապատում ներկայացաւ Շահ-Աբասին և խոստացաւ փճարել տարեկան հարիւր թուման պարաքը՝ որ Մեղքիսէթ բարդել էր Եթովպիայ վերայ։ Որովհետեւ Շահ-Աբաս շատով Բաղդատի վերայ պէտք է արշաւէր՝ Սահակ ևս հետեւեց նոքան, և Բաղդատում ստանալով կաթուղիկոսութեան հրովարտակը՝ վերադարձաւ Ասպահան՝ հարկապահանջներին գոհացնելու համար տեղւոյն հայերից զբամ ժողովելու։ Հայք ոչ միայն ոչինչ չը տուին, այլ և շնորհունեցին Սահակի կաթուղիկոսութիւնը, և Դաւթին՝ որ գեռ կենդանի էր, ուղարկեցին Բաղդատ, որ նա կաթուղիկոսութեան իրաւունք ստանայ։ Դաւիթ Բաղդատ հասնելուց յետոյ տեսնելով թէ իւր խնդիրը լսելի պիտի չըլինի, ձեռքերեց թէ իրան շնորհաւճ գիւղի արդիւնքը անարգել ստանալու համար է զխմել Շահ-Աբասին, իսկ Սահակ Գ. կաթուղիկոս յայտնելով Շահին թէ Ձուղայեցի հայք չեն ընդունում իւր կաթուղիկոսութիւնը, երկրորդ անգամ հրաման ստացաւ համարձակութեամբ վարել իւր կաթուղիկոսութիւնը, բայց այս անգամ ևս ընդունելութեան չարժանանալով ու տեսնելով թէ կաթուղիկոսութեան համար նշանակուած հարկը ծանրանում է իւր վերայ, ծածուկ փախաւ վան, ուր երբ լսեց թէ հաճութեամբ ազգին Մովսէս վարդապետը ընտրուել է կաթուղիկոս՝ ջանահար եղաւ որ ինքն ևս Սամանեան Հայոց վերայ վարէ կաթուղիկոսութիւն։ Հայք շատ աշխատեցին յետս կասեցնել նորան այս երկրառակիչ խորհրդից՝ խոստանալով տալ տարեկան երեք հարիւր գահեկան և Բուռուրաշի վանքը իրենակութիւն. սակայն Սահակ Գ. անյուր ժողովրդեան ձայնին, տու ոչինչ համարելով Մովսէս կաթուղիկոսի սիրայորդոր թղթերն ու նորա նուիրակ և յաջորդ Փիլիպպոս վարդապետի ջանքը, Սոյ Յովհաննէս կաթուղիկոսի եղբոր որդի՝ իւր կուսակից Պօղոս վարդապետին ուղարկեց Կ. Պօլիս և տեղւոյն Ջաքարիս պատրիարքի ձեռքով, որ Մովսէսի հակառակորդն էր, Յուլիանից ստացաւ հրովարտակ Մշոյ Սուրբ Կարա-

պետի վանքում՝ կաթուղիկոսութիւն վարելու Տաճկահայոց վերայ:

Սահակ այս հրովարտակն ստանալուց յետոյ գնաց Տիգրանահերա՝ ուր էր եպարքոսը, իւր ստացած հրովարտակը նորան ևս վաւերացնել տալու: Խոստանալով 1000 դահեկան ի շահ արքունի գանձուն: Մովսէսի կուսակիցներն ևս որոնց զխաւորներն էին եպարքոսի հանդերձապետ Երեմիայ, Մաքսուտ և Ռուհիջան, աղերսագիր մատուցին՝ խնդրելով որ Հայ ազգը 1000 դահեկանի չը վաճառէ Սահակին՝ հաստատելով նորա հրովարտակը:

Եպարքոսը մանաւանդ զայրացած որ Սահակ առանց իւր գիտութեան ուղղակի սուլթանից է հրովարտակ ստացել, հրամայեց գանակած անել նորան ու Պօղոս վարդապետին և տանջանօք ստիպել նոցա ուրանալ քրիստոնէութիւնը: Մովսիսեանք կտակածելով որ մի գուցէ Սահակ և Պօղոս ընդունեն մահմետականութիւն, ղիմեցին եպարքոսին և ազտացին նոցա: Սահակ մի քանի օր ևս Տիգրանակերտում մնալուց յետոյ եկաւ Էջմիածին և առանձնացած բոլորովին՝ զզջմամբ և ապաշխարութեամբ անցրից իւր կեանքը, մինչև որ Մովսէսի յաջորդ Փիլիպպոս կաթուղիկոսի օրով 1639 թուին ծանր հիւանդութեամբ տառապեալ գնաց տաճարը և Իջման Սուրբ տեղի առաջ ի գուժո անկեալ տղօթեց, խոստովանուեց ու հաղորդուեց և նոյն գիշերը վախճանուեց:

Մովսէս Կ. *) Սիւնեաց Բաղաց գաւառի Խոտանան գիւղից էր, իմանկութեան Սրապիոն կաթուղիկոսին աշակերտելով, նորա հրամանով յանձնուեց Կեսարացի Կրիզոր վարդապետի խնամոց և ուխտի ազագաւ Երուսաղէմ գնացած լինելով՝ տեղւոյն Սարգիս Պարոն - Տէր կոչեցեալ և Կիրակոս վարդապետներին, որոնք կամենումէին առանձին անապատ հաստատել՝ խորհուրդ տուեց Սիւնեաց երկրում, քուն Հայաստանի մէջ հաստատել, խոստանալով հայրենիք վերադառնալուց յետոյ միաբանակցել նոցա, իսկ ինքն Ս. Յարութեան տաճարում բաւական ժամանակ լուսարարութիւն անելով տեղւոյն ժամակարգութեան հմտանալուց յետոյ, շրջելով Ասորոց և Եգիպտացոց վանքերը, ուսումնասիրեց նոյա վանական կանոնները, և վերադառնալով Կ. Պօլիս՝ հայազգեաց խնդրանօք տեղւոյն պատրիարք և իւր խնամակալ Կե-

*) Ընթերցւ պատմ. գլ. ԻԴ:

ստրացի Գրիգոր վարդապետից ծայրագոյն վարդապետի աստիճան և քարոզելու գաւառական ստացաւ ու սկսեց քարոզել Կ. Պօլսոյ հոյ եկեղեցիներում: Մի քանի տարուց յետոյ Մովսէս նոյն Գրիգոր Կեսարացու յանձնարարութեամբ գնաց գաւառները քարոզելու, և այսպէս հասնելով Տիգրանակերտ՝ համբուրեց իւր ուսուցիչ Արապիոն կաթողիկոսի գերեզմանը և Վանի ու Գաւրիթի վերայով եկաւ Տաթև, ուր պատշաճաւոր ընդունելութիւն չբաժնեւ իմ զնաց Սարգիս Պարոն - Տէրի հաստատած Մեծ կոչեցեալ տնապատը իւր խոստման համեմատ ի միաբանակցութիւն:

Մովսէս բնակութիւն հաստատելով Մեծ-Անապատում՝ յաճախ շրջումէր գաւառները, և քարոզումէր Աստուծոյ բանը. նա յանդիմանելով հոգևորականաց և ժողովրդոց հակառակ իրանց կոչման և քրիստոնէական կրօնին վաբքն ու բարքը, յորդորումէր քրիստոնէարար կեանք վարել և իրանց կոչման պարտականութիւնը ճանաչել, և այս իսկ պատճառով ատելի էր դարձած մեծամեծներին:

Մովսէսի այս վարմունքը տեղի տուեց անբաւականութեան, որովհետև հոգևորականք, թողնելով իրանց իսկական պարտականութիւնը, հարկահանի, գիւղաւազի (մելիք), մատնիչի և հարստահարողի պաշտօն էին կատարում աշխատելով յօրանալ աշխարհային շքով ու ահաջուցիչ խառութեամբ: Այս տխուր վարմանց նախագաղափարն էին Մելքիսէթ կաթողիկոս, որ արգելեց Մովսէսին այլ ևս չքարոզել, թէ և դարձեալ թոյլ տուեց, և նորա եղբօր որդի Սահակ, որ նուիրակութեամբ գնացած լինելով Գաւրիթոյ կողմերը՝ արգելեց Մովսէսի ընկեր Պօղոս վարդապետին չքարոզել: Եկեղեցականաց և աշխարհականաց այս օրինակ անկմամբ եկեղեցիք և վանորայք համարեա անմարդաբնակ և կիսաւեր դրութեան մէջ էին *):

*) « Իսկ եկեղեցիք և վանորայք, ամենեքեան անշուք և անպատիւ բնակին կողոպտեալք ի զարդուց և ի սպասուց, մինչ զի և սուրբ սեղանն ևս ամենեկին մերկ և բաց, Բաղմաժամանակեայ փակեալ դրամբք, խաւար և անլոյս, լռեալ ի պաշտամանց և ի պատարագաց, աւերեալ և խախտեալ շի՛նուածք նոցա, տանիք և որմունք, իրրև զանաւոր և այրի զրկեալ ի փեսայէն և օտարացեալ յորդուց նստեալ թախծեալ ոգւով և անմխիթար լայր ընդ երեսս մարդոյ: Առաքել պատմ. (եր. 222):

Մովսէս հալածուած Մելքիսէթից՝ երբ Երևանից անցնելով
կամենում էր գնալ Կարին, իւր հեղաշամրոյր բնաւորութեամբ
շատ հաճելի եղաւ Երևանայ Ամիրգիւնէ խանին և Նորա հարկե-
ցուցիչ պատուէրին հնազանդելով՝ տեղի կալաւ տեղւոյն Աաթու-
ղիկէ եկեղեցում և վերջապէս հաստատուեց տեղւոյն Անանիա
առաքելոյ մենաստում: այս իսկ ժամանակ Մելքիսէթ նեղուած
հարկապահանջներէր նորան եպիսկոպոս ձեռնադրեց՝ յանուն նորա
մեռնորհնէք հրատարակելով:

Ամիրգիւնէ խանը որ շատ անգամ այցելել էր Մովսէս վար-
դապետին՝ միանգամ ևս Պարսկաստանից նոր եկած մի այլ խանի
հետ այցելեց նորան: Խաները այս անգամ նուէր ստացան Մովսէ-
սի սպիտակաշրած մեղրամոմերից եօթն եօթն հատ, հիանալով
մոմերի գեղեցկութեան վերայ, ընծայ ուղարկեցին Բաղդատ Շահ-
Աբասին, որ շատ հաւանելով իւր մօտ կանչեց Մովսէս վարդապե-
տին և պատուէր տուեց գնալ Ասպահան, այնտեղ արքունի ծառա-
ներից երկուսին: ուսուցանել իւր արհեստը: Մովսէս աթաբակ
թագաւորի պատուէրը կատարելուց յետոյ իւր աշակերտներէ հետ
գնաց Վահրապատ, ուր վերադարձել էր Շահ-Աբաս, և հաջապի
Խօջանազարի միջոցաւ ներկայացնելով շահին իւր աշակերտները,
նորա պատուէրին համեմատ Զորհնեաց հանդէսը ի ներկայու-
թեան նորա փառաւոր հանգիստով կատարելուց յետոյ հրովարտա-
կով Եջմիածնի լուսարարութեան իրաւունքը ստացաւ և 1727 թ.
հասաւ Եջմիածին ու անմիջապէս Վարդապետի պահոց երկուշաբ-
թի օրը ձեռք դարկեց Եջմիածնի նորոգութեան, որ կաթուղի-
կաների Երևանում բնակելուն կամ աստանդական շրջելուն հա-
մար բոլորովին ամացայած էր*):

*) Վրպէս ասէ մարգարէն Գալիթ թէ, արարին զԵրուսաղէմ որպէս
հիւղս մրդապահաց, և Եսայի մարգարէն ասէ վասն սիովնի իրրեւ զհովանի
ի մէջ սեխնեաց, ըստ այսմ՝ սարասի գոգցես և զաստուածարնայի սուրբ
աթոռս, ոչ գիրք, զի ոչ էր անգ ժամ ասել և կամ ընթերցումն, ոչ զգետտ
և շուրջաւ, զի ոչ էր ժամակարգութիւն և պատարագ, մինչ զի Քրիստոսի
Իջման Տեղն և սուրբ Սեղանն ոչ ունէին ծածկոց, ոչ կանթեղք, զի ոչ
գոյր լոյս, այլ հանապազ ի խաւարի, բայց պլաղգի մահմետական ոմն վա-
ռէր զճրագ ձիթոյ և գնէր ի վերայ բեմին և այն ևս երբեմն երբեմն, վասն
անցաւոր ճանապարհորդաց, զի տեսանելով զայն՝ ողորմութիւն արասցեն
նմա, ոչ խնկարկութիւն, զի ոչ գոյր բուրմաւ և խունկ, և սալարկ յատակ

Մովսէս դեռ լուսարարութեան ժամանակ նախ՝ շուրջանակի պարսպեց վանքը՝ հիւսիսային և արևելեան կողմերը՝ միաբանից համար սենեակներ շինեց, արևմտեան կողմը՝ կաթուղիկոստրան և հիւրանոց, իսկ հարաւային կողմը՝ սեղանատուն, փուռն, ցորենի ու այլ միտերից շտեմարան և անտեսատուն, յետոյ նորոգեց Մայր Տաճարի քանդուած և քայքայուած տեղերը։ Յովհաննա-վանքում գպրանոց բաց արեց ուսուցիչ կարգելով Վ. Ժանեցի Մել-

եկեղեցւոյն քանդքանդեալ, եղեալ որջ զեռնոց և սողնոց, և մեծամեծ լուսամուտքն, զորս ունի, ամենն ի բաց կայր առանց վանդակի, ուստի մտեալ ի ներքս թռչունք ընդին ղեկեղեցի ծոտովք և ծղովք և այլ դռնխովք, զոր յամենայն աւուր հարկիւ սրբեաք, և ընդ այգն ընդ առաւօտն ի լուսանալն ձայնք թռչնոց խափանէր զձայն ժամասելոյն, Իսկ յարտաքուստ կուսէ գլուխ կաթուղիկէին և տանիքն ամենայն և երեսք որմոցն՝ քանդքանդեալք և քարինքն թափեալք, և որմոց յատակաց վէմքն փշրեալ և ծակոտեալ, Եւ ի վաղեմի ժամանակաց որ շուրջ ղեկեղեցեաւն շինութիւն եղեալ էր, և դարձեալ աւերեալ և ի վերայ միմեանց փլուզեալ էր, այնքան բարձրացեալ էր հողն և մոխիրն, որ յամենայն կողմանց շուրջ ղեկեղեցեաւն եօթն կանգուն բարձրացեալ էր աղբիւսն և հողն՝ եկեալ և ծածկեալ էր զհիմունս և զաստիճանս եկեղեցւոյն, որք կան յարտաքուստ կողմանէ, Իսկ զարդք և սղասք և անօթք եկեղեցւոյն և կամ տան՝ բնաւ ոչ գոյր, զի զոր ինչ լեալ էր ի հին ժամանակաց, կաթուղիկոսքն զամենայն վաճառելով և գրաւ զնելով՝ վառնեալ էին, և արդ՝ ևս գրաւ եղեալ անօթք գոյին առ մահմետական իշխանս, զայս աղատեաց Մովսէս վարդապետն, որ էր աջն Արիստակէսի հայրապետին՝ որդւոյն սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին մերոյ այլ և զաջ Աղջոց վանաց սրբոյն Ստեփաննոսի, ընդ որոց և խաչ և սկիհ և բուրվառ և շուրջառ և այլ ևս ինչք։

« Եւ ասացեալ բանքս՝ որք ի մէջ ցուցանեն զտեղին անբնակ գոլ ի մարդկանէ և ասեմ զիսկն, ոչ էր ամենեկն անբնակ, այլ դու համարեա իբրեւ զանբնակս, վասն զի կաթուղիկոսունքն՝ անդ յԵջմիածին ոչ բնակէին, այլ յԵրեւան քաղաք ի Կաթուղիկէ յեկեղեցւոյն, և կամ ի շրջագայութիւնս աշխարհաց, բայց սեպուղիք ոմանք սինլքորք և գոհհիկք, որպէս զգեղական հողագործս, որք մարնորդ մշակօք բնակէին յԵջմիածին, Եւ յորժամ Մովսէս վարդապետն սկիզբն արար նորոգութեան, տարակուսէին վասն հողոյն և մոխրոյն, որ բլրացեալ կայր շուրջանակի, թէ զիսորդ լինի պեղել, բայց որովհետեւ կամքն աստուածային քաղցրացեալ էր՝ և ձեռնարկութիւն գործոյն նորին հաճութեամբն էր զիւրեաւ հնարիւ եղև բարձումն հողոյն, վասն զի ամին ջուր ի դետոյն յորդ և վարար և կապեցին ի կողմն ինչ հողոյն, և բազում մշակս արկին ի գործս, և սկսան մշակքն փորել զհողն և տրոր տալ ջրոյն, և այնպէս առնելով՝ ջուրն առեալ զհողն տանէր և քարն

քիսէթ վարդապետին, որ համետ էր փիլիսոփայական և տոմարական գիտութեանց. իւր աշակերտներին շինութեան և բարեկարգութեան պատուէր տալով՝ զանազան կողմեր քարոզութեան ուղարկեց: Շուտով վանքերը սկսեցին բարեկարգուել. եկեղեցական բարեկարգութիւնը և ժամակարգութեան վայելչութիւնը բոլորի համար ևս առաջին հոգս դարձաւ:

Մովսէսի մեծագործութեան համբաւը տարածուեց ամենայն տեղ, և բոլոր հայք կամենումէին որ նա կաթուղիկոսանայ. իսկ նա, թէև առարկելով թէ անկարող է, հրաժարումէր, բայց երբ մեռաւ Շահ - Աբաս՝ գնաց Ասպահան և հաճելով նորա յաջորդ Շահ - Աէֆիի կամքը, հրովարտելով վերջրեց Էջմիածնի վերայից Մելքիսէթի բարգաժ հարիւր թումանի տարեկան հարկը և Խոջա - Նազարի ձեռքով ստացաւ Շահ - Աէֆիից կաթուղիկոսութեան հրովարտակ, այնուհետև անհնարին եղաւ այլ ևս ընդդիմանալ և հրաժարուել: Մովսէս խոնարհելով ամենայն կողմից տեղացող թախանձագին խնդրանաց 1629 թուին Յունուարի 13ին կաթուղիկոսական սուրբ օծումն ընդունեց Մովսէս Գ. անուամբ:

Մովսէս Գ. սուրբ օծումն ընդունելուց յետոյ աւելի ևս շինութեամբ և բարեկարգութեամբ զբաղուել սկսեց. Օսմանցոց և Պարսից մէջ պատերազմ՝ յուզուած լինելով՝ շատ գերիներ ազատեց. Էջմիածինը հարստացրեց և պայծառացրեց. եկեղեցական ժամակարգութիւնը ընդարձակեց բուն օրհնութեանց վերայ քաղուածներ ևս աւելացնելով, որովհետև առաջ օրհնութիւնները առանց քաղուածքի էին ասում *). երեք և կէս տարի միայն վաբելով հայրապետական իշխանութիւնը՝ Նրեւանում վախճանուեց 1632 թուին Մայիսի 11ին և թաղուեց տեղոյն Կողբա կոչեցեալ գերեզմանոցում **):

մնայր. որ ի սակաւ աւուրս փութանակի յամենայն կողմանց բարձաւ հողն, և բացաւ վայրն ամենայն, և եղև հարթայատակ գետին և մնացեալ քարինքն շարեցան ի յորմն տանցն, լեալ ձեռնտու գործոյն » Առաք. պատմ. եր. 232—234.

(*) Շահ - Խաթունեան Ստորագր. Կաթ. Էջմիածնի Ա. հատ. եր. 218.

(**) Է. Միքայէլ 2ամչեան անյայտ աղբիւրներից առնելով գրումէ որ Մովսէս ընտանութիւն է ունեցել Ունիթոսաց հետ, և հպատակութեան

Մովսէս վախճանուելիս իրան յաջորդ առաջարկել էր իւր աշակերտ Ալբրակայ Էրնիան գիւղացի Փիլիպպոս վարդապետին՝*) որ ի մանկական տիոց սիրահար լինելով կրօնաւորութեան 14 տարեկան հասակում կամեցել էր մանել ի միաբանակցութիւն Տաթևու Մեծ - Անապատին։ Ըայց իւր անչափահաս լինելուն համար մերժուել էր։

Մեծ - Անապատի հիմնադիր և վանահայր Սարգիս վարդապետ Պարոն - Տէր տեսնելով Փիլիպպոսի սրտեռանգն փափազը գէպ ի կրօնաւորութիւն յանձնեց նորան Մովսէս կաթուղիկոսին՝ երբ նա գեռ վարդապետ՝ քարոզութեամբ շրջումէր։ Փիլիպպոս Մովսէսի մօտ ուսանելով չափահաս լինելուց յետոյ՝ նորանից արեւայ ձեռնադրուեց, ստացաւ վարդապետական գաւազան քարոզութեան և 1629 թուին ձեռնադրուեց եպիսկոպոս։

Փիլիպպոս հաճութեամբ ազգին 1633 թուին Յունիարի 13 ինօծուեց կաթուղիկոս։ 1635 - 1636 թուին եղած Տաճկաց և Պարսից պատերազմների ժամանակ Էջմիածնի փայտածածք շինութիւնները բոլորովին աւերուած լինելով՝ նորեց մեծ մասամբ քարու կրով շինեց, որ պատերազմական արհաւրաց ժամանակ դի-

թուղթ է գրել առ պատն Հռոմայ. դնումէ և Գրիգոր Կեսարացու թուղթը առ Մովսէս կաթուղիկոս, որով, որպէս թէ Կեսարացին ցաւ է յայտնում որ Մովսէս ընտանութեամբ է վարվում Քաղկեդօնականաց հետ (Հատ. Գ. եր. 610—612)։—Առաքել պատմագիր (զլ. ԻԳ.) Սիմէօն Կաթուղիկոս (Զամբռ զլ. Գ.) ոչինչ չեն գրում այս մասին և ընդհակառակն երանելի են կոչում Մովսէսին. մինչդեռ՝ եթէ փոքր ինչ կասկած ունենային Մովսէսի մասին՝ իրանց յայտնի ատելութեամբն առ պապականս յայտնի է թէ ինչ ոճով պիտի խօսէին։ Ոչինչ չէ գրում նաև Շահ - Խաթունեան (Ստոր. Կթղկ. Էջմ. հատ. Ա. եր. 217—218)։ Հ. 2ամչեանի հետեւող է նաև Հ. Իգնատ. Փափաղ. (Եկեղ. Պատմ. եր. 872)։ Հ. 2ամչեան հայ հայրապետներին պապականութեան հակամէտ ցոյց տալու համար միշտ շեղուելով բուն ազգային պատմական աղբիւրներից՝ իւր պատքը զովացնումէ լատին աղբիւրներով կամ անորոշ «Յիշատ. Թուղթք. Պատմ.» բառերով՝ որոնց հաւատարմութիւնը իհարկէ կասկածելի է։ Ո՛չ լատին և ո՛չ յիշեալ անորոշ աղբիւրները և ոչ իսկ այս կամ այն կաթուղիկոսի համակրութիւնը կարող են ապացոյց լինել համակրութեան առ պապական աթոռն, քանի որ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ ամբողջութիւնը զոհելով ամենայն բան՝ ցայսօր մնացել է ինքնուրոյն, ազատ և անկախ եկեղեցի։

(*) Առաքել Պատմ. զլ. ԻԵ.

մանան: Նորից շինեց Տաճարի արևելեան կողմի սենեակները, նորոգեց եկեղեցւոյ տանիքը, սալարկել տուեց եկեղեցւոյ շուրջը և սենեակների առաջը. Երևանայ Անանիա Առաքելոյ անապատը, որ փայտաշէն լինելուն համար աւերուել էր, նորից քար ու կրով շինեց. 1637 թուին գնաց Ասպահան տեղւոյն հայերի նուէրներն ստանալուց և Էջմիածին ուղարկելուց յետոյ, Ասպահան գալթած երևանցւոյ օգնութեամբ արքունի հրովարտաւով Ս. Էջմիածին բերեց Ս. Լուսաւորչի Աջը՝ որ Շահ - Աբաս այլ նուիրական սրբութեանց հետ Մեղրիսէթ կաթողիկոսի ձեռքով ուղարկել էր Ասպահան:

Փիլիպպոս Յովհաննաւանքում եղած դպրանոցը փոխադրեց Էջմիածին և աւելի բարեկարգեց. Ս. Հռիփսիմէի և Ս. Քայիանէի վանքերը, որ կիսաւեր էին, որովհետև տանիքները փուլ եկած՝ միայն որմերն ու սիւներն էին մնացել, նոր նորոգեց. և ջրի սղութիւն տեսնելով Արագածից դէպի Շիրակայ կողմն հոսող մի վտակի առաջքն կտրեց ու նոր հուն բանալով՝ խառնեց Քասախ գետին, որով և Փոքր Շահ - Աբասից արածնութիւն ստացաւ գետից տասն ջրաղացի ջուր վեր առնել. նոյնպէս և Հրաղզան գետի ջուրն աւելացրեց Սեանայ ծովից նոր ջրանցք բանալով *):

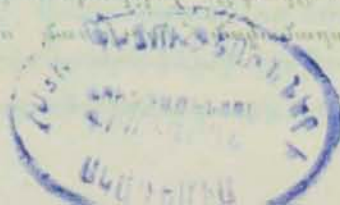
Փիլիպպոս Պօլսեցւոյ թախանձանաց զիջանելով՝ պատրաստուեց գնալ Կոստանդնուպօլիս՝ տեղւոյն խառնակ գործերը կարգաւորելու. որովհետև փառաօէր անձինք մինչև անգամ աշխտորհականներ պատրիարքական աթոռն էին բորձրացել մեծամեծ գումարներ վառնելով, որով թէ իրանք և թէ եկեղեցիքը ծանր պարտքի էին ենթարկել: Կիրակոս պատրիարք Արևելցին և նորա փոխանորդ Յովհաննէս Ուռհայեցին այնքան սերտ յարաբերութիւն էին սկսել լատինաց հետ, որ մինչև անգամ Կղիմէս Գալանոս լատին կրօնաւորը իրան բժիշկ կեղծելով և Ղալաթիայում բնակութիւն հաստատելով, ոչ միայն մուտք էր գտել հայ ոմանց անհրուժ, այլ և հայ հոգեւորականի սրբւմ հագնելով պատրիարքարանում սկսել էր ուսուցանել հայ մանուկներին. Էջմիածնի նուիրակ Գալիթ վարդապետ պատրիարք դառնալով դատի ենթարկեց, Կղիմէս Գալանոսին, որ հազիւ կարողացաւ ազատուել և Եւրոպա փախչել գաղղիացւոց զեապանի ձեռքով: Բացի այս, Ստոյ

(*) Զամբա եր. 23.

կաթուղիկոտները սկսել էին գրաւել Եջմիածնի թեմերը իրանց ձեռնադրած եպիսկոպոսներին այդ վիճակները ուղարկելով:

Փիլիպպոս այս ամեն չարեաց առաջքը առնելու համար 1651 թուին մեծաշուք յուրարկաւորութեամբ և բազմաթիւ ուղեկիցներով գնաց Երուսաղէմ՝ ուր եկած էր նաև Սոյո Ներսէս կաթուղիկոսը: չորս ամիս կացաւ Երուսաղէմում, Ս. Յակովբայ տաճարի բնմր բարձրացրեց և դասի հետ մարմարեայ գեղեցիկ յօրինուածովք սալարկեց: Ժողով կազմեց բարեկարգութեան և 13 կանոններ սահմանեց, որոշելով նաև որ, իւրաքանչիւր կաթուղիկոս իւր վիճակի համար միայն եպիսկոպոս ձեռնադրէ: Ժողովոյ որոշումները հաստատելուց և Սոյո կաթուղիկոսին, Երուսաղէմայ Աստուածատուր պատրիարքին ու այլ ժողովականաց ստորագրել տալուց յետոյ, ծովային ճանապարհով նաւեց դէպ ի Կ. Պօլիս:

Փիլիպպոս Կ. Պօլսում պատրիարքական աղմուկներին վախճան տալու համար Եղիազար Անթապքու տեղ՝ Մուղնեցի Յովհաննէս վարդապետին պատրիարք կարգել տուեց: Ժողովարարութեամբ վճարեց եկեղեցիների վերայ ծանրացած պարտքը և հաշտեցրեց քնիկներին նորեկների հետ, որոնց մէջ անհաշտ տառելութիւն կար, որովհետև քնիկները միշտ բռնանում էին նորեկների վերայ, և բոլոր աղգային գործերը իրանք միայն էին կամենում կառավարել և ուղղութիւն տալ: Ընդունելով Լեհաստանի Նիկոլ եպիսկոպոսի զվթումը՝ նորան արձակման, իսկ Լեհաստանի Հայոց՝ օրհնութեան թուղթ տուեց, որովհետև Մովսէս կաթուղիկոս բաճաղրել էր Նիկոլ եպիսկոպոսին՝ նորա հակազգային գործոց և խառնակեաց, մոլի ու գայթակղեցուցիչ վարուց համար, և այսպէս ժողովրդեան անհուն համակրութիւնը և առատնուէրը հեան ունենալով՝ 1653 թուին հասաւ Եջմիածին, 1654 թուին ձեռք զարկեց տաճարի արեւմտեան դրան կից կառուցանել զանգակատուն, քայց դեռ չաւարտած՝ 1655 թուին մարտի 25-ին 22 տարի հայրապետական իշխանութիւն վարելուց յետոյ վախճանուեց և թաղուեց Ս. Հովնաթիմէի վանքում:

ընթացի պահանջներն Ա. ԺՈՂՈՎ ԵՐՈՒՍԱԴԼԵՄԱՅ 1651 (Թ. *)

Ա. Էջմիածնայ և Սսոյ աթոռոց կաթուղիկոսների մէջ սէր և միաբանութիւն լինի և իւրաքանչիւր կաթուղիկոս իւր վիճակի նուիրեալը ձեռնադրի և ոչ ուրիշները, եւ եթէ պատահի ուրիշի վիճակից ձեռնադրել մէկին, իւր վիճակի մէջ տեղաւորի նորան, և ձեռնադրուածը եթէ այն վիճակից փոխուի այլ կաթուղիկոսի վիճակ՝ անընդունակ լինի:

Բ. Նուիրեալն ևս իրանը թողած՝ իրաւունք չունի ուրիշ կաթուղիկոսի մօտ դնալ, այլ իւր կաթուղիկոսի մօտ պէտք է մնայ:

Գ. Առանց ժողովրդոց խնդրանքի և վկայական թղթերի չըձեռնադրուի որ եպիսկոպոս:

Դ. Ինչ պատճառաւ ևս լինի, մի եպիսկոպոս ուրիշի վիճակ ամենեւին չըյափիշտակի:

Ե. Մի վիճակի երկու եպիսկոպոս, երկու առաջնորդ չլինի՝ եթէ շատ կարեւոր պատճառ չըկայ:

Զ. Եպիսկոպոսը չըհամարձակուի ուրիշի վիճակից ձեռնադրութիւն առնել, իսկ եթէ համարձակուի՝ ինքն էլ ձեռնադրուածն էլ լուծուին:

Է. Եպիսկոպոսը առանց իւր կաթուղիկոսի հրամանի եթէ կաշառքով կամ այլաշգեաց բռնութեամբ համարձակուի իշխել ուրիշի վիճակի, կարգալոյծ լինի:

Ը. Մի վարդապետ (ծայրագոյն) չըհամարձակուի անխտրարար վարդապետութիւն տալ ուրիշի, եթէ նուիրեալը ամենքի վկայութիւնով ուսմամբ, առաքինութեամբ, հասակով և աստուածային երկնային կատարեալ չլինի. որովհետեւ այս պատճառով շատ անկարգութիւններ և գայթակղութիւններ մտան եկեղեցու մէջ. եթէ առ ոչինչ համարեն այս պատուերը, իշխանութեան տուողը իշխանութիւնից զրկուի իսկ առնողը անընդունակ լինի: (**)

Թ. Քահանայն և այլ ժառանգաւորը իւր եպիսկոպոսից ընդունի ձեռնադրութիւն՝ իւր ժողովրդի հաւանութեամբ, եթէ այսպէս չըլինի, կարգալոյծ լինի:

Ժ. Եպիսկոպոսներին և քահանաներին սահմանեալ իրաւունքն ու հասոյթը եպիսկոպոսներն ու քահանայքը ստանան հայրապետական կանոնների համեմատ և միմեանց չըզրկեն, որի համար շատ տրտունջ ենք լսում միշտ:

(*) Առաքել պատմ. եր. 255—256:

(**) Ը. օգուածը, ի դէմս սոսկ վարդապետի՝ անգործադրելի է. վասն զի ձեռնադրութիւն և աստիճան տալը եպիսկոպոսաց միայն վերապահեալ է, իսկ պատմութեան մէջ յիշուած վարդապետները եպիսկոպոս են եղել և մեծ վարդապետ կոչուել են ծայրագոյն վարդապետութեան աստիճան ունենալուն և իրանց աստուածաբանական հմտութեան ու ճարտար քրդողիչ լինելու համար:

ԺԱ. Քաջանայք իրար չը զրկեն միմեանց ծուխ և հասցիթ յափշտակելով կեղծաւոր բարեձեւութեամբ կամ այլազգեաց բռնութեամբ. այլ ամեն մինը իւր բաժնովը բաւականանայ. եթէ այսպէս չըլինի, համարձակուողը կարգալոյծ լինի:

ԺԲ. Երբ որ պատրաստվում են մի աղջկայ նշան դնել մի երիտասարդի համար, այդ բանը կանայք կամ ժողովուրդը կամ քաջանայքը առանց մանրակրկիտ քննութեան կամ առաջնորդի գիտութեան չը համարձակուին անելու. այլ քաջանայք շատ անգամ քարոզեն եկեղեցում և յայտնեն բոլորին, որ եթէ մինը տեղեակ է՝ նոցա ազգացեղութեանը ազդարարութիւնը լսելով՝ գայ յայտնի. և այսպէս շատ քննութիւններից յետոյ, եթէ նոցա (ամուսնացեալների) մէջ ազգացեղութիւն չըլինի, քաջանայքը բոլոր քաջանաների, և ժողովրդոց առաջը նշանը օրհնեն և հաստատուի գործը:

ԺԳ. Այրի քաջանայքը, եթէ պարկեշտ և ծեր լինին և կամ սնուցանելու մանուկներ ունենան՝ եկեղեցում կենան. եթէ այսպէս չըլինի, գնան վանքերն ու անապատները. և եթէ չը գնան՝ ժառանգութիւնից և կարգից զրկուին:

ԳԼ. Գ.

Փիլիպպոսին յաջորդեց Յակովբ Դ. Զուղայեցի, որ աշակերտելով Նոր-Զուղայու առաջնորդ Խաչատուր վարդապետ Կեօարացուն, նորանից արեւայ ձեռնադրուեց. 1616 թուին եկաւ Էջմիածին, մեծամեծ ծառայութիւններ կատարեց և Փիլիպպոս կաթողիկոսից հպիսկոպոս ձեռնադրուեց. կարգուեց Մաղարթայ Ս. Ստեփաննոսի վանաց առաջնորդ և ի հիմանէ վերաշինեց նոյն վանքը, որ առաջ փոքր մենաստան էր:

Յակովբ Դ. յաջորդելով Փիլիպպոս կաթողիկոսին՝ 1655 թուի ապրելի 8-ին ծաղկազարդի օրը սուրբ օծումն ընդունեց. նահայկական տպագրութիւնը ծաղկեցնելու համար Փիլիպպոսի նօտար Ծարեցի Մատթէոս սարկաւազին Եւրոպա ուղարկեց: Մատթէոս Ծարեցի Ամստերդամ՝ քաղաքում իւր հաստատած տպարանը պարտքերի հետ իւր կենաց վերջին օրերում յանձնեց Ուշէոյ Ս. Սարգսի վանահայր Երեւանցի Ոսկան վարդապետի եղբայր Աւետիսին՝ որ Հոլանդիայում վաճառականութիւն էր անում: Աւետիս տպարանը յանուն Էջմիածնի վերակոչելով՝ Յակովբ Դ. կաթողիկոսի հաճութեամբ ու յանձնարարականով իւր եղբայր Ոսկան վարդապետ Երեւանցուն կանչեց Ամստերդամ՝ որ սկսեց յառաջ վարել տպագրութեան գործը: Հրատարակելով կրօնական և պատմական գրքեր ընդ սրս և Աստուածաշունչ սուրբ գիրքը:

Յակովբ Դ. Զուգայեցի Փիլիպպոս կաթողիկոսի սկսած զանգա-
կատան շինութիւնը մեծ դժուարութեամբ աւարակուց յետոյ
1658/թուին անձամբ գնաց Ասպահան, կաթողիկոսութեան հաս-
տատութեան հրովարտակը ստանալով վերադարձաւ Եջմիածին և
սկսեց շինութեան ու բարեկարգութեան հոգ տանել. ստորերկրեայ
ջրանցք շինեց (քանքան) Գասախ գետից մինչև փանքը, գետի
ոտ զմանքից մաքուր և վճիռ ջուր բերելով. արտորէից ուսգման
համար շինեց երեք հատ լճեր, մինը՝ փանքի հիւսիսային կողմը
երեք վերստ հեռաւորութեամբ (Գօլակ), մինը՝ Հռիփսիմէից դէպ
հիւսիս — արևելք փոքր ինչ հեռաւորութեամբ, իսկ երրորդը՝ Ման-
կատար կոչուած այգիների մօտ:

Մինչ Յակովբ Դ. Զուգայեցի այս շինութեանց հոգսերով էր
զբաղուած, ոմն Անուիրիոս անուն վարդապետ իւր մի քանի հա-
մախօհների հետ սկսեց ըմբոստանալ կաթողիկոսի դէմ, և բա-
նակցիլ Երուսաղէմայ պատրիարքական փոխանորդ Նզիազար Ան-
թապցու հետ, համոզելով որ զայ Եջմիածին և խոստանալով կա-
թողիկոսացնել նորան:

Նզիազար Անթապցի, որ Պօլսոյ պատրիարքութիւնից ընկել էր
Փիլիպպոս կաթողիկոսի ձեռքով, մնալով Կ. Պօլսում՝ Փիլիպ-
պոսի մահից յետոյ միացաւ Յովհաննէս Մուկնեցու հակառակորդ-
ների հետ և Մարտիրոս վարդապետ Կաֆայեցու գործակցութեամբ
Մուկնեցուն պատրիարքութիւնից հանեց, բայց ինքն ևս չը կարո-
ղացաւ պատրիարք դառնալ, որովհետև պատրիարքութեան թիկ-
նածռնեքը շատ էին, որոնց մին էր ոմն Քումա վարդապետ Բե-
րիացի համախոհ Կրեմէս Գալանոսի:

Այս խառնաշփոթ ժամանակին Երուսաղէմայ Աստուածատուր
պատրիարքն ևս Կ. Պօլիս եկաւ բողոքելու Յունաց դէմ, որոնք
Հայոց իրաւասութեան ենթարկեալ Հայր Աբրահամի փանքը գրա-
ւել էին: Աստուածատուր պատրիարք տեսնելով թէ Հայոց մեծա-
մեծները զբաղուած են իրանց պատրիարքարանի ազմուկներով՝
դիմեց Նզիազար Անթապցուն, և նորա ձեռքով ոչ միայն Հայր
Աբրահամի, այլ և Ս. Յննդեան տաճարի մի զբան իրաւունք ևս
ստացաւ. ուստի և Նզիազարին իւր փոխանորդ նշանակելով՝ ու-
ղարկեց Երուսաղէմ:

Նզիազար Երուսաղէմում մի մի թակոյի ոսկի և արծաթ գտնե-
լով՝ մինչ պատրաստւումէր շինութիւնների ձեռք զարկել և ահա

Յոյնք տնիթ ունենալով եպարքոսի փոխու իլը՝ նորից յետ ստացան Հ. Արքահայրն վանքը և ծանր ամբաստանութիւններ տրին Նղիազարի վերայ, որ Արևա փախչելով ազատուեց մահից: Աստուածատուր պատրիարքը ոչինչ չը կարողանալով անել, լքեալ սրտով վերադարձաւ Երուսաղէմ, իսկ Յոյնք հրովարտակ հանեցին սուրբ Յակովբայ վանքին ևս տիրելու և Նղիազարին գլխատել տալու:

Նղիազար Անթաղի այս հրամանի Երուսաղէմ հասնելը լսելով թանկագին ընծաներով կարողացաւ առ ժամանակ մի հրամանի կատարումն յետաձգել. այլ և, յաջողեց Դամասկոսի կուսակալին մի թուղթ գրել առ զէպի եպարքոսը թէ, Յունաց գանգոտները Հայոց մասին դրպարութիւն են. ի՞նչ, որովհետև ամեն ազգ Երուսաղէմում իւր առանձին տեղն ունի, այսպէս ևս Ս. Յակովբայ վանքը՝ Հայոցը լինելով՝ անհնարին է Յունաց յանձնել:

Կուսակալը այս թուղթ ի հաշիւ Նղիազարի թանկագին ընծաներով յատուկ պաշտօնէի ձեռքով ուղարկեց եպարքոսին: Նղիազար ևս առանձին մարդիկ ուղարկեց Կ. Պօլիս՝ յայտնելու գործի եղելութիւնը: Աստուածատուր պատրիարքն ևս գնաց Կ. Պօլիս: Դամասկոսի կուսակալը շահու ակնկալութեամբ իւր մօտ էր պահում Նղիազարին՝ խոտտանալով Ս. Յակովբը դարձեալ Հայոց յանձնել. բայց Նղիազար տեսնելով որ խոտտան փախճան չը կայ, գալտ խոյս տուեց գնալ Կ. Պօլիս, և դեռ տեղ չհասած՝ Թըթըլեանց մատնութեամբ բռնուեց, տարուեց եպարքոսի մօտ և յորաչար տանջանքից յետոյ երկաթի կապանքներով երեսուն և չորս օր բանտարկուեց. վերջապէս ազատուելով բանտարկութիւնից՝ և զիպող առիթ ունելով եպարքոսի խնջոյքը իւր որդու Կարնոյ կուսակալ նշանակուելուն համար՝ գիմեց եպարքոսին և արքունի հրովարտելով 1659 թուին Յունաց ձեռքից ազատեց Ս. Յակովբայ վանքը:

Յովհաննէս Մուղնեցու անկումից յետոյ Կ. Պօլսոյ պատրիարքական աթոռը թափուր էր մնացած, և այսպէս մնալուն պատճառն էին տեղակալ կոչուող աշխարհական անձինքը: Տաճկաց կառավարութիւնը այս դրութեան վախճան տալու համար առաջարկեց Հայոց անպատճառ պատրիարք ընտրել. և մինչ Հայք երկարաձգումէին գործը, Թոմա վարդապետ Բերիացին ի տեղի 140,000 փողի 400,000 խոտտանալով ի նսպատ արքունի գանձուն՝ ստացաւ Կ. Պօլսոյ պատրիարքութեան իրաւունքը, իւր իրա-

Լասուլթեան տակ ունենալով նաև Երուսաղէմի պատրիարքութիւնը. և որովհետեւ ինքը Անդրիանապոլսում եպարքոսի մօտ էր, Կ. Պօլսում իւր փոխանորդ կարգեց Նիկողայոս Թուլկարանցուն իսկ նորան գործակից՝ Բերիացի Դաւիթ վարդապետին ու վանեցի թրլթրլ կոչուած Աստուածատուր քահանային:

Այս լուրը առնելուն պէս՝ տեղակալ կոչուող աշխարհականք որոշեցին ամենեւին չընդունել Թումային և նորա համախոհներին. մինչ այս մինչ այն՝ Թումա վարդապետ պատրիարքական շքով հատու Կ. Պօլիս: Տեղակալները տեսնելով որ ոչինչ չը կարողացան անել, սկսեցին ժողովրդին գրգռել Թումայի դէմ ասելով որ, նա պատրիարքարանի հարկը ծանրացրեց, ինքնակամ եկեղեցու իրաւունքը յափշտակեց և Երուսաղէմի աթոռը նուաստացրեց:

Ժողովուրդը գրգռուած այս շշուկներով՝ դիմեց եպարքոսի փոխանորդին. բաւականութիւն խնդրելու՝ գահընկէց անելով Թումային. բողոքը աւելի ևս զօրաւոր կացուցանելու համար յայտնեցին որ Թումա հարազատ հայ չէ այլ կաթողիկ, և թէ, նա Եւրոպայից եկած է իբրեւ լրտես: Թումա վարդապետ պարտաւորուեց և մնաց մահապարտների բանտում 29 օր, որին հակառակորդը բանտում՝ սուրճի հետ թոյն տուին և սպանեցին 1658 թուին:

Թումայի կուսակցութիւնը իւր պարագլուխ Թրլթրլ Աստուածատուր քահանայի անուամբ Թլթլեանք կոչուած և նորա հակառակորդները երկար ժամանակ միմեանց դէմ զինուած՝ մեծամեծ չարիք հասցրին միմեանց և եկեղեցուն, ծանր տուգանքների ենթարկելով միմեանց և եկեղեցուն:

Այս խռովութեանց ժամանակ Եղիազարի ջանքով պատրիարք նշանակուեց իւր և Աստուածատուր պատրիարքի աշակերտ Մարտիրոս Կաֆայեցի, որ եկեղեցիների վերայ հազարական դահեկան տուրք նշանակեց՝ տուգանքներից և այլ ծախսերից առաջացած պարտքը վճարելու համար: Այս բանն ևս մեծ խռովութեանց տեղի տուեց և Մարտիրոս Կաֆայեցի Թումայի մահուան տուգանքը վճարելու հրովարտակը եկեղեցում կարգաւ չըթողելուն համար մի քանի գլխաւորների հետ մահապարտների բանալ դրուեց և թէև շուտով միջնորդների ու ծանր բնձանքի շնորհիւ ազատուեց, բայց դարձեալ քառասնօրեայ արգելանքի ենթարկուեց պատրիարքութեան հարկը ի տեղի 140,000 փողի՝ Թումայի իրօտացած 400,000 փողը չվճարելուն համար: 2 հռնտուութեամբ

Տիւրիկցւոց՝ որ շատ փարթամացած էին Կ. Պօլսում՝ տեղւոյն առաջնորդ Ղազար փարդապետ պատրիարք դարձաւ։ Իսկ Մարտիրոս Կաֆայեցի գալով Եջմիածին՝ Յակովբ կաթողիկոսից ձեռնադրուեց Խրիմու եպիսկոպոս։ Ղազարի ձեռքից էլ պատրիարքութիւնը ձեռնառուութեամբ Թլխթլեանց խլեց Եջմիածնի նաւիրակումն Յովհաննէս Թուֆունջի մակոնուանեալ։ որ ժողովրդեան անուհով մի հանրագրութիւն պատրաստել տուեց։ որով յայտնուի մէք որպէս թէ Կ. Պօլսեցիք կամենալով Եջմիածնի իրաւասութեան տակ մնալ՝ Տիւրիկցի Ղազարին գահընկեց են արել և տեղը Եջմիածնի նաւիրակութեան արդիւնքով կարգել են Եջմիածնի հարազատին ու խոտտանումեն նորա պատրիարքութեան հասոյթից Եջմիածնի նաւիրակութեան ծախսեալ դրամները հետզհետէ Եջմիածին ուղարկել։

Թղթակիցները Կ. Պօլսից հաղիւ էին հեռացել՝ Տիւրիկցի Ղազարի կուսակցաց մասնութեամբ բռնուեցին և ծանր տուգանքներով հաղիւ ազատուեցին։ Իսկ Յակովբ Զուգայեցի լսելով Յովհաննէս փարդապետի արարքը՝ զայրացաւ և գրեց Կ. Պօլսեցւոց թէ։ Ղազարի յայտնի ատելութիւնը դէպի Եջմիածին՝ իրան ատելի էր կացուցանում ժողովրդեան մօտ և Եջմիածնին սիրելի։ Իսկ Յովհաննէս իւր կեղծաւորութեան շնորհիւ թէ իրան և թէ Եջմիածնը ատելի ոյիտի դարձնէ ժողովրդեան։ Կաթողիկոսի այս թղթովն Յովհաննէս ատելի ևս ատելի դարձաւ ժողովրդեան և գահընկէց եղաւ։ Բայց և շուտով դարձեալ պատրիարքութեան իրաւունք ստացաւ Եղիազար Անթապոս և Քլխթլեանց ձեռնառուութեամբ։ որոնք յաջողել էին իրանց կողմը յանկուցանել հակառակ Եջմիածնի ցանկութեան՝ Եջմիածնի նաւիրակներին։

ձարտար։ հնարագէտ և գործունեայ Եղիազարը։ որ Պօլսոյ պատրիարքութիւնից արձակուելուց յետոյ Երուսաղէմի պատրիարքի փոխանորդ կարգուելով՝ Երուսաղէմում Հայոցս վերաբերեալ տնօրինական տեղեաց իրաւունքը պահպանելու համար մեծամեծ նեղութիւններ կրել էր։ 1663 թուին առիթ ունենալով Սոյ Խաչատուր կաթողիկոսի Երուսաղէմում լինելը։ և Եջմիածնի միաբան։ ոմն Ոնովրիոս փարդապետի ու նորա համախոհների զրդումը։ կամեցաւ գոնէ Տաճկահայոց վերայ կաթողիկոս լինել։ ուստի Խաչատուր կաթողիկոսի հետ դաշն կապեց որ նա Կիլիկիայի կաթողիկոս մնայ։ իսկ ինքն՝ մնացեալ Օսմանեան Հայոց։ Այս դա-

շինքից յետոյ մինչ Խաչատուր կաթուղիկոս Կիլիկիա վերադառնալիս ունի Անդէաս ասորցւ Ասորոց հակաթու կաթուղիկոս էր օծում Բերիայում, Դաւթ վարդապետ Բերիացի գրգռուած Ասորոց միւս կաթուղիկոսից, գնաց Կ. Պօլիս և զանազան մեղադրութիւններ բորգելով Խաչատուրի վերայ՝ Սոյ կաթուղիկոսութեան իրաւունք ստացաւ, և Սիս հասնելով կաթուղիկոս օծուեց։ Խաչատուր կաթուղիկոս Սոյ և Նղիազար փութացին Կ. Պօլիս, առաջինը՝ իւր ձեռքից յափշտակուած կաթուղիկոսութեան համար բողոքելու, իսկ երկրորդը՝ Օսմանեան Հայոց վերայ կաթուղիկոսութեան հրովարտակ ստանալու, որ և ստացաւ եպարքոսի մօտ մեծ ազդեցութեան տէր Ապրօ չէլէպիի խորհրդով և լռելեայն վերադարձաւ Բերիա, ուր հրաւիրեց նաև Խաչատուր կաթուղիկոսին՝ կաթուղիկոսական օծումն ընդունելու համար։ Կ. Պօլսեցիք երբ իմացան այս՝ ամբողջին և Նրեմիա չէլէպիին, որ բանագէտ ու գրագէտ մարդ էր՝ ուղարկեցին Նղիազարի մօտ համադելու, որ նա հեռի մնաց ազգը իրկապաւնող իւր խորհրդից։ Սակայն ոչինչ արգիւնք չունեցաւ Նրեմիա չէլէպիի պատգամաւորութիւնը, և Խաչատուր կաթուղիկոս Բերիա հասնելուն պէս, տեսնելով Նղիազարի հրովարտակը՝ նորան 1664 թուին կաթուղիկոս օծեց։ Նղիազար կաթուղիկոսութեան հետ ստացել էր և Նրուսապէմի պատրիարքութեան իրաւունքը, բայց երբ հասաւ Նրուսապէմ, Աստուածատուր պատրիարքից տեղւոյն կուսակալի ձեռքով մերժուեց, ուստի և սկսեց դիգերել Նգիպտոսում, Դամասկոսում և այլ տեղեր։ Կ. Պօլսոյ ժողովուրդը սկսեց երկապաւնալով, մի մասը, մանաւանդ Պարսից երկրից գալթածները, որ Արևելքի էին կոչվում՝ Էջմիածնի կողմն էին, իսկ Անատոլիացիք և Կ. Պօլսոյ բնիկները մեծ մասամբ Նղիազարի կողմն էին։

Յակովբ Դ. կաթուղիկոս Զուգայեցի այս շփոթութիւնը և խռովութիւնը հանգարտեցնելու համար ամենայն տեղ սիրոյ և խաղաղութեան գրեթէ ուղարկեց և յատկապէս Նրուսապէմ ու Սիս. յատուկ պատգամաւոր ուղարկեց նաև Նղիազարի մօտ համադելու, որ խռովութեան պոտնառ չլռաւնայ։

Էջմիածնի իսրոյէ համախոհների թելադրութեամբ և հարուստ ընծաներով հրապուրած Դամասկոսի և այլ տեղեաց կուսակալները խնդրակներ կարգեցին Նղիազարին կալանաւորելու, բայց նա ծրպտեալ տաճիկ վաճառականի տարադուլ, ինչպէս շատ անգամ արել

էր, մեծաժեծ դժուարութեամբ հասաւ Կ. Պօլիս ու այնտեղից Անգրիանօպօլիս, ուր էր եղարքոսը, և թէ և չը յաջողեց Երուսաղէմի պատրիարքութիւնը ձեռք բերել, բայց Ապրօ չէլէպիի օգնութեամբ հաստատուեց իւր կաթողիկոսական իշխանութեան մէջ:

Այս խռովութեանց վերջ տալու համար Յակոբը կաթողիկոս Զուղայեցի գնաց Զմիւռնիա, և Կ. Պօլիս գնալու տեղ՝ Երուսաղէմ՝ գնաց Աստուածատուր պատրիարքի ու Նորա փոխանորդ Մարտիրոս Աափայեցու հետ նախապէս խորհելու համար:

Մինչ Յակոբը Երուսաղէմումն էր, Եղիազար կաթողիկոսական հրովարտակի հետ ստանալով նաև Երուսաղէմաց իննամեկուսութեան իրաւունքը, երբ վերադառնումէր Երուսաղէմ, Թըլթըլեանը յայտնեցին կառավարութեան թէ ծանր ամբաստանութիւն ունին Եղիազարից, ուստի և զինուորների միջոցաւ Եղիազար Բուրսայից յետ դարձաւ Պօլիս՝ ուր սկսեց հետզհետէ յարգելի և համակրելի դառնալ իւր պերճախօս քարոզութեամբն և վայելուչ վարմունքով:

Եղիազարի յաջողութեան լուրը Երուսաղէմ հասնելուց յետոյ Եղիազարի մասին Աստուածատուր պատրիարքից և տեղւոյն դատաւորից ամբաստանութեան թուղթ առնելով՝ Մարտիրոս Աափայեցի հասաւ Կ. Պօլիս, և սկսեց Թըլթըլեանց ու Արեւելցի կոչուածների հետ միասին Եղիազարի դէմ դործել, բայց Եղիազար եղարքոսի խորհրդակից Ապրօ Զէլէպիի հրահանգութեամբ և Մարտիրոսի Աափայեցու անխորհուրդ, յուղողդ վարմանց շնորհիւ 1666 թուին ստացաւ նաև Երուսաղէմի պատրիարքութիւնը, Կ. Պօլիսից չորջարերական թղթեր ուղարկեց ամենայն տեղ և Երուսաղէմ՝ պատուիրելով Երուսաղէմացւոց որ, եթէ Յակոբը կաթողիկոս ուխտի համար եկած է՝ սիրաշահելով ճանապարհ գնեն, իսկ եթէ ոչ, իսկոյն արտաքսեն: Յակոբը իմանալով այս՝ ինքնին դուրս եկաւ Ս. Յակոբեանց վանքից և գնաց Յունաց վանքը, և վերջապէս վերադառնալով պարտատէրների հետ եկաւ Կ. Պօլիս:

Եղիազար նախ քան Երուսաղէմ՝ վերադառնալը՝ Կ. Պօլիսում մեծ հանդիսով եօթն եպիսկոպոսներ ձեռնադրեց, և ճանապարհ դուրս գալուց յետոյ միայն լսեց Յակոբի Կ. Պօլիս գալը: Յակոբը Խուկիւղարում բնակութիւն հաստատեց և Նորա գալտեան լուրն առնելով ոչ միայն Թըլթըլեանը և Արեւելք, որ էջմիածնի նախանձախնդրի դէմն էին ստանձնել, յայցելութիւն շտապեցին, այլև

քաղաքի հայազգի մեծամեծները և նոյն ինքն Եղիազարի պաշտպան Աղբրո չէլէպին։

Յակովբ Դ. իւր քաղցր բնաւորութեամբ և առաքինի վարքով գրաւեց նաեւ Եղիազարեանների սիրտը, գնաց Ադրիանօպօլիս, Եղիազարին պատրիարքութիւնից արքունի հրովարտակով հանելուց յետոյ՝ Մարտիրոս Կաֆայեցուն Երուսաղէմի պատրիարք, իսկ Սարգիս Թէքիրզաղցուն՝ Պօլսոյ պատրիարք կարգեց և Օսմանեան Հայոց վերայ ևս կաթողիկոսութեան հրովարտակ ստանալով 1667 թուին վերադարձաւ Էջմիածին։

Եղիազար հաճելով Երուսաղէմայ և Դամասկոսի կուսակալների սիրտը դարձեալ սկսեց վարել կաթողիկոսութեան և պատրիարքութեան իրաւունք, իսկ Մարտիրոս Կաֆայեցի մնալով Կ. Պօլսում՝ միշտ խռովութեանց պարագլխի դերը սկսեց խաղալ որովհետեւ Սարգսի մահից յետոյ երբ կամենումէր պատրիարք դառնալ, ժողովուրդը յընդունեց նորան այլ ընտրեց Էջմիածնի միտրան Մեյրեքի Ատեփան վարդապետին, որ ղգօնաւիր մարդ լինելով՝ մինչև իւր մահը 4 տարի խաղաղութեամբ վարեց իւր իշխանութիւնը։

Կ. Պօլսոյ պատրիարքութիւնը շնորհիւ Թրլթրեանոյ և Մարտիրոս Կաֆայեցու կարճ ժամանակով խաղաղք մնաց Յովհաննէս Ամասիացու, Անդրէաս և Կրպէ (Կորապետ) կոչեցեալ ազէտ քահանաների ձեռքը. մինչև անգամ Օսմանեան ըմբակի հաղթօրոճ Էքմէքչի Սարգիս ոման ստանալով պատրիարքութեան իրաւունք, քահանայ ձեռնադրուեց և սկսեց վարել իւր իշխանութիւնը։

Յակովբ Դ. Զուղայեցի այս չարեաց առաջքը աւնելու համար 1679 թուին չընայելով իւր ծիրութեան՝ նորից հասաւ Պօլիս և խաղաղութեան հնար գտնելու համար հրաւիրեց նաեւ Եղիազարին, և խորհրդով Երեմիա չէլէպիի՝ Մարտիրոս Կաֆայեցուն ուղարկեց Երուսաղէմ Եղիազարի հետ հաշտուելու։

Պենտեկոստէի տօնից յետոյ երբ Եղիազար պատրաստումէր Կ. Պօլիս գնալ, Յակովբ Դ. Զուղայեցի հիւանդացաւ և 82 տարեկան հասակում 1680 թուի Սգոտոսի 2 ին վախճանուեց ու մեծ պատուով թաղուեց Բէյօղլուի հասարակաց գերեզմանոցում *)։

(*) Զամէեան ասումէ որ Յակովբ կաթողիկոս պապին հպատակութեան և մահուան անկողնում ուղիղ հաւատով (կաթողիկոսութեան —) դա-

Յակոբ Գ. կաթողիկոսի օրով այս ընդհանուր խառնաշփոթութեան ժամանակ, Ահհաստանի Նիկոլ Թորոսովիչ եպիսկոպոսի պատճառով մեծ խռովութիւն կար այնտեղի հայերի մէջ (ևս*) Նիկոլի պատճառով, որ Մելքիսէթից հակառակ ժողովրդեանցանկութեան 1628 թ. եպիսկոպոս ձեռնադրուելուց յետոյ իւր ապօրէն գործերով ժողովրդին միշտ առեւի մնաց, լսան զի, թէ իւր իշխանութիւնը բռնի հաստատել տալու և թէ իւր սեղեխներին բաւականացնելու համար վատնումէր եկեղեցու գոյքը, որ մեծ գոյթակալութիւն էր պատճառում ժողովրդեան:

Նիկոլ եկեղեցական կանոններից շեղուելու համար յանդիմանութիւն ստացած լինելով Լջմիածնի Նուիրակ Գրիգոր Աստրացուց, նորա ղէմ վրէժխնդրութեան համար նախ եկեղեցու դռները փակեց և ապա քաղաքական իշխանութեան ձեռքով յետ դարձրեց նորան որպէս Օսմանեան տէրութեան լրտես: Այս բանը նշնալէս մեծ զայրոյթ պատճառեց ժողովրդեան մէջ: Մովսէս կաթողիկոս ժողովրդին և Նիկոլին հաշտեցնելու համար Աստրացի Խաչատուր վարդապետին ուղարկեց Ելիով Նուիրակ: Նիկոլ սկզբում կամեցաւ Նուիրակին իւր կողմը գրաւել, բայց երբ տեսաւ թէ, ոչ միայն իւր այս մտադրութիւնը չրկատարուեց, այլ և դատաստանի է հրաւիրում, ապաւինեց կաթողիկ բոկոսն Արմէլեանց վանքը և ընդունելով կաթողիկութիւն՝ մտաւ Հռովմայ գերիշխանութեան տակ: Ժողովուրդը խմանալով այս՝ փակեց եկեղեցու դռները, և ուխտեց ընաւ չընդունել ուրացեալ Նիկոլին: Բայց Նիկոլ շրջապատուած լատին կրօնաւորներով կաթողիկ ժողովրդով և ղինուորականներով խորտակեց եկեղեցեաց դռները և տիրացաւ նոցա:

Ժողովուրդը այս բռնութիւնը տեսնելով՝ զիմեց կոռաւարութեան և, թէ և յարբուհուստ հրաման ստացաւ եկեղեցիներին տիրանալ, բայց տեսնելով թէ ոչ միայն Նիկոլին այլև ամբողջ կաթողիկութիւնը իւր ղէմ ունի, ինքն ևս պարտաւորուեց ի վերին

ւանութեան թուղթէ գրել (հատ. Գ. եր. 719): Սիմէօն կաթողիկոս (Զամբա եր. 23—25) և Շահ. Խաթունեան (Ստոր. Կաթ. Էջմ. հատ. Ա. 219—221) ոչինչ չեն գրում, 2ամէնանի աղբիւրներն են անյայտ «Յիշատ. Պատմ.», Զոհր ջանք:

(*) Առաքել Պատմ. գլ. ԻԸ և Բռնի միութիւն Հայոց Ահհաստանի ընդ եկեղեցւոյն Հռովմայ. հրատարակ. Պ. Կ. Եզեան, ի 1884 ամի ի Ս. Պ. Բուրգ:

երեսս կաթսիկիութիւն կեղծել՝ ներկայացնելով պատի գերիշխանութիւնը հաստատող հայերէն մի հին գրուածք։ Կառավարութիւնը պահանջեց որ այդ թուղթը վաւերացրած լինի կաթսիկիութիւնը, և երբ հայք լսելով Փիլիպպոս կաթսիկիութիւն Կ. Պօլսում լինելը շտապում էին գալ նորո մօտ վաւերացնելու յիշեալ թուղթը, Նիկոլ շտապեց, և զղջմամբ 1652 թուին կաթսիկիութիւնը ներման և օրհնութեան թուղթ ստացաւ. վերագարձաւ Ելիով և զղջացած՝ սկսեց հովսէլ ժողովուրդը Հայաստանեայց եկեղեցւոյ հոգւոյն համեմատ, ժողովուրդը տեսնելով այս՝ շատ ուրախացաւ և ի որակ հաշտուեց Նիկոլի հետ, որ սահմանեց ամեն տարի սօնել այս հաշտութիւնն ու միութիւնը։

Նիկոլ երկար ժամանակ չը կարողացաւ ժողովրդեան սիրտը գրաւած պահել իւր զեղծ վարք ու բարքով և եկեղեցական իրեղէնները վատնելու արամադիր մնլութեամբ. ուստի և ժողովուրդը աւելի ունենալով պատի նուիրակի Ելիով գալը, չարացար գանգաւեց Նիկոլի վերայ, Նուիրակը յուսադրելով ժողովրդեան թէ շուտով չաբեաց պատճառն եղող Նիկոլին մէջտեղից կբան յ Կ. Պօլսում յօգուտ պապականութեան իւր սիրաբործութեամբ յայտնի Աղեմէս Քալանտիրն Հռովմից բերել տալով՝ Ելիովի Հայոց ուսուցիչ և քարոզիչ կարգեց, և ժողովուրդը որ ի վերին երեսս միայն կաթսիկիութիւն էր կեղծել՝ Աղեմէս Քալանտիր և Նիկոլի անխանջ ջանքին երկար ժամանակ դիմացաւ և 1666 թուին առաջին անգամ Կամենից քաղաքում մատուցուած լատինական ծէսով պատարագով գրգռուած գաղարեց եկեղեցի գնալուց, Աստուածային սուրբ խորհրդին հաղորդուելու և ըստ Հայաստանեայց արարողութեան ժամակարգութիւն լսելու համար ժողովուրդը գնումէր մերձակայ քաղաքները, մինչև որ լատին կրօնաւորները քաղաքական իշխանութեան ձեռքով այդ ևս արգելեցին։ Լատին կրօնաւորները արգելեցին Սական վարդապետի տպած գրքերի վաճառումն ևս*), շատ աշխատեցին այդ տպարանը Ելիով փոխադրելով իւրացնել**), քայց տեսնելով թէ բոլոր ջանքը իզուր անցաւ, տպարանի Մարտէյլ փոխադրուած ժամանակ աշխատեցին խափանել***), առարկելով թէ Սական մոլորեցուցիչ և

(*) Բռնի միութիւն Հայոց Ահհաս, եր. 215—216. (**) Նոյն 45—46.

(***) Նոյն 232.

պաղի դէմ գրքեր է հրատարակում: Իսկ Ոսկանի Մարտէլում վախճանից յետոյ այդ տպարանը Հռովմայ հաւատոյ ծաւալման ժողովը յանձնեց մի կաթոլիկ հոյ քահանայի*):

Այս հալածանաց գոյժը հասաւ Էջմիածին և Յակովբ Գ. Զոյգայեցի Թոխատեցի Պօղոս եպիսկոպոսին ու դարկեց Իլվով նուիրակ, մի հնարք հնարելու, որ ոչինչ չք կարողանալով անել լատինացւոց ձեռքով արտաբռուեց

Հայք ընդ երկար մաքառելուց յետոյ վերջապէս ձուլուեցին կաթոլիկութեան մէջ. իսկ Նիկոլ 53 տարի վէմ գլորման և քոր գոյթակզութեան մնալով՝ 1681 թուին մեռաւ արհամարհուած և ատուած ամենքից և նոյն ինքն լատինեցից՝ որոնք շողաքորդումէին՝ քանի որ միութեան խնդիրը վերջացած չէր, իսկ վերջանալուց յետոյ՝ սկսել էին ատել:

(Շարունակելի)

Յ. Վ. Մ.

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ԿՐՕՆԻ ԵՒ ԲԱՐՈՅԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆ **).

Կրօնի՝ բարոյականութեան հետ ունեցած կապակցութեան մասին վաղուց արդէն փիլիսոփաներից, աստուածաբաններից, բարոյագէտներից և կրօնա-խոյզներից շատերը յայտնած են զանազան կարծիքներ և հաստատութիւններ, որոնք քիչ կամ շատ հռանդով պաշտպանութիւն էին գտնում. Յայտնի է օրինակ այն հայեացքը թէ հոգեկան կեանքի երկու տսպարիզում ոչ մի կապակցութիւն չըկայ և թէ երկուսն ևս իրարից անկախ են:

Այս տեսակ գաղափարը մենք գտնում ենք առաւելապէս բնագէտների և նիւթապաշտների եղանակների (system) մէջ. սակայն թէ կրօնի և թէ բարոյագիտութեան և բարոյականութեան պատմութիւնն մերժումէ ամեն մի քայլում այդպիսի մի կարծիք բարոյականութեան անկախութեան մասին, որը նոր ժամանակներում յաճախ արտայայտած է «Revue des deux mondes» 1864—66 մէջ զանազան յօդուածներում Պ. Բուրնուֆ և մեծ հռանդով պաշտպանած է: Նա այն հայեացքի լինելով, որ կրօնը բարոյա-

(*) Բոնի միութիւն հայոց Լեհաստ. եր. 151.

(**) Այս յօդուածը թարգմանաբար առնուածնք ուսուցչապետ Գ. Վ. Շոէլի յօդուածից.